

Rafael HÜSEYNOV,
akademik
rafaelhuseyn@yahoo.com

NİZAMİ İRSİNİN NƏŞRİ, TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

İstənilən yazıçı mətndən başlanır və əlbəttə ki, o əgər böyükdürsə, tarixdə qalandırsa, elə sonrakı həyatı da bilavasitə mətnə bağlıdır.

Klassik mətnlərin müasir dövrə təhrifsiz, əyintisiz, tam və düzgün halda çatdırılması bir tərəfdən həmin ədəbi mirasın yeni nəsillərin oxucuları tərəfindən doğru və dolğun qavrayışına meydan açırsa, digər tərəfdən, həmin mətnlər əsasında aparılan tədqiqatlar üçün də etibarlı zəminə çevrilir.

Mətdə təsadüf edilən ən xırda yanlışlığın belə ciddi elmi mübahisələrə səbəb olması şairin həyatı, fəlsəfəsi, yaradıcılıq üslubu və yolu ilə bağlı yetərinə fərqli baxışların, bəzən hətta bir-biri ilə heç vəchlə uyğun gəlməyən mövqelərin ortaya çıxmasına meydan açmışdır.

Orta əsrlərdə yaradılmış ədəbi irsimizlə əlaqədar belə hallar daha çox müşahidə edilir. Səbəb bəllidir – orta çağda, Quttenberq erasının başlanması, çap sənətinin yaranmasından əvvəlki dövrlərdə bədii əsərlər də, elmi risalələr də əlyazma kitabı kimi doğulurdu. Nüsxələrin artırılması köçürmə vasitəsilə gerçəkləşirdi və katiblərin yerinə yetirdiyi bu əməliyyat onların bilik və bacarıq səviyyəsindən asılı olaraq istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Səviyyəsi yüksək olanınkı bir cür təsir göstərirdi, səviyyəsi aşağı olanınkı başqa cür.

Lazımınca savadı olmayan katiblərin köçürücülüüyü eyni bir əsərin müxtəlif əlyazma nüsxələri arasında nəzərəçarpaacaq

fərqlənmələri törədə bilirdi (məhzun Füzulinin bir kədəri də elə kəmsavad katiblərin naşı qələmləriylə onun yaratdıqlarını incitməsindən idi ki, onların əlindən bu cür dad çəkirdi:

Qələm olsun əli ol katib-i bədtəhririn
Ki, fəsad-i rəqəmi “suz”umuzu “şur” eylər.
Gah bir hərf süqutlə qılır “nadir”i “nar”,
Gah bir nüqtə qüsurilə “göz”ü “kur” eylər.

Əgər orta əsrlərdə müəllif özü sağ idisə, həmin əlyazma nüsxələrini oxumaq imkanına malik idisə, rast gəlinən xətaləri düzəltmək girəvəsi qazanırdı. Lakin müəllif sağ idisə, katibin buraxdığı səhvləri islah edə bilirdisə, onun təbii olaraq əlyazmada müəyyən dəyişikliklər etmək həvəsi də yaranmalıydı.

Ona görə də bəzən hansısa əski ədibin əsərlərinin özü həyatda ikən tərtib edilmiş əlyazma nüsxələrində digər əlyazmaları ilə müqayisədə hansısa sözlərdə, beytlərdə dəyişmələrə tuş düşürüksə, bunu heç də hər dəfə katibin əməli kimi qələmə vermək doğru deyil.

Nasir, şair bunu özü də edə bilirdi.

Fəqət yazarın artıq həyatda olmadığı əyyamlarda köçürülmüş mətnlərdə rast gəlinən redaktə səciyyəli əlgəzdirmələr – müəyyən beytlərin, ayrı-ayrı misralarda sözlərin, ifadələrin dəyişdirilməsi, bəzən hansısa fraqmentlərin ixtisara salınması artıq katibin zövqü, səviyyəsi, şeir aləmindəki səriştəlilik dərəcəsi ilə bağlı idi.

Nəzərə alsaq ki, keçmiş köçürücülərin özlərinin də xeylisi həm də şairlik istedadına sahib insanlar idi, belə məqamların ortaya çıxmasının başlıca səbəblərindən biri aydınlaşır.

Orta əsrlərdə ömür sürmüş ən məşhur şairlərin indi dünyanın ayrı-ayrı ölkələrindəki əlyazma xəzinələrində qorunan əsərlərini mütaləə etdikcə bu həqiqətlə mütəmadi olaraq qarşılaşıq ki,

eyni bir əsərin tam eyni olan iki nüsxəsini tapmaq mümkünsüzdür. Hansısa nüsxə fərqləri mütləq gözə dəyir.

Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”si də, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si də, Sədi Şirazinin “Gülüstan”ı da, Hafizin “Qəzəliyyat”ı da, Əlişir Nəvai, yaxud Məhəmməd Füzulinin “Divan”ları da vərəqlənərkən hətta kanonlaşmış təsiri buraxan bu əsərlərdə də nüsxə fərqləri görünür. Elə buna görə də son 100 ilə yaxın bir müddət boyunca klassik abidələrin yalnız sadəcə hansısa nüsxələrinin nəşri deyil, eyni bir əsərin çox nüsxələri əsasında onların elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması təcrübəsi geniş yayılmışdır.

Burada Şərq və Qərb yanaşmalarının, tərtib üsullarının fərqli cəhətləri varsa da, mahiyyət, məqsəd eynidir – ədəbi yadigarın müəllif orijinalına ən yaxın tutula biləcək mətnini tərtib etmək. Lakin elmi-tənqidi mətn yaradıcılığında kifayət qədər diqqətəlayiq olan belə bir təcrübə də var ki, bəzən müəllifin öz əlyazması ortadadır və əsas mətn kimi məhz həmin nüsxə götürülür, amma sanballı hesab edilən sonrakı nüsxələrdən də imtina edilmir, hətta avtoqrafın özü ilə tutuşdurmada üzə çıxan nüsxə fərqləri elmi-tənqidi mətndə hər misraya, beytə uyğun müvafiq şəkildə əks etdirilir. Etiraz edilməsin ki, niyə əlimizdə orijinal varkən digər nüsxələrdəki fərqlərin də göstərilməsini artıq deyil, zəruri sayırıq. Axı ola bilər ki, müəllifin qarşımızdakı avtoqrafından sonra da başqa avtoqrafları varmış. Bəlkə həmin əsəri özü sonralar təzədən işləyibmiş, müəyyən dəqiqləşdirmələr, dəyişmələr aparıbmış? Sadəcə, bizə o deyil, bu nüsxə çatıb. Bəlkə indi ixtiyarımızda olan nüsxələrdən hansısa məhz həmin növbəti, müəllifin özünün daha səlis, daha dürüst hesab etdiyi nüsxədən köçürülüb?!

Nizami Gəncəvi yaşadığı XII əsrdə yüksək nüfuz və şöhrət yiyəsi qüdrətli bir şair idi. Müstəsnalığını başqaları da görürdü, təbii ki, hər kəsdən öncə özü də dərk edirdi və nə qədər təvazökar olsa da, hər halda bu qənaətini etitaf etdiyi də olub.

Elə bircə onun oğlu Məhəmmədə şairlik sənətinə deyil, bir başqa peşəyə yiyələnmək öyüdünü verdiyi misralarındakı bəyanatı mülahizəmizin ən mötəbər dəlili kimi götürülə bilər:

زين فن مطلب بلندنامي
كان خطم شدست بر نظامي

Bu sənətdə böyük ad qazanmaq xülyasına düşmə. Çünki o, Nizami ilə bitmişdir.

Təbii ki, müdrik Nizami şairin də, şairliyin də daim yaşayacaq dəyərlər olduğuna, gələcəkdə də üstün şairlərin yaranacağına inanırdı. Amma oğlunun, yəqin ki, hansı qabiliyyətin sahibi olduğunu duyduğundan, onun Nizami şöhrətinə çata bilməyəcəyini dərk etdiyindən, uşağının sıravilərdən biri olmaması naminə sözü belə kəskin söyləyərək övladını özünü daha layiqli ifadə edə biləcəyi səmtə yönəltməyə çalışırdı.

Şöhrətli Nizaminin məsnəviləri elə sağlığında da çox köçürülürdü, ovaxtkı mədəni aləm boyu yayılırdı və artıq XIII yüzildən etibarən həmin əsərlərə uzaq məmləkətlərdə cavablar yazmaq ənənəsinin başlaması bu fikrin tutalğası ola bilər. XX yüzilin 30-cu illərindən Nizami mətnlərinə dəqiqləşdirici müstəvidə baxmaq səmtində ilk ciddi təşəbbüslər edilir. Görkəmli İran alimi Vəhid Dəstgerdi Nizaminin həm “Xəmsə”sinin, həm də “Divan”ının elmi-tənqidi mətnlərini hazırlayaraq nəşr etdirir (Tehrandə hicri 1313-1318-ci illər arasında 7 cildə nüsxə fərqlərini göstərməklə nəşr edilmiş, lüğət, şərh və izahlarla müşayiət edilən bu mətn sonralar dəfələrlə təkrarən buraxılmış, indiyədək də İranda ən inanımlı nəşrlərdən biri kimi qavranılmaqdadır).

1940-cı illərdə Azərbaycanda da Nizami “Xəmsə”sinin elmi-tənqidi mətnini hazırlamaqdan ötrü tanınmış mətnşünas alimlərdən ibarət bir heyət seçilmiş, onların səyi ilə “Xəmsə”yə

daxil məsnəvilərin beşinin də (cildlərin nəşr illəri arasında xeyli iri məsafə yaransa belə) daha müasir Avropa və dünya mətnşünaslığı təcrübəsinə müvafiq olaraq nəşri baş tutmuşdur. Lakin təəssüf ki, İranda Vəhid Dəstgerdi və Səid Nəfisi kimi böyük alimlərin hazırladığı Nizami “Divan”ı elmi-tənqidi mətn olaraq tərtib və nəşr edilmişsə də, Azərbaycanda bu məsələ diqqətdən kənar qalmışdır.

XX yüzilin son çərəyindən etibarən cərəyan edən global ictimai-siyasi proseslər, dünyanın siyasi xəritəsinin yenidən biçilməsi, bir silsilə yeni müstəqil dövlətin yaranması, ölkələr arasında uzun müddət qapalı olmuş sərhədlərin açılması, elmi-mədəni əlaqələrin də bunun sayəsində yeni bir inkişaf mərhələsinə yüksəlməsindən ötrü əlverişli şəraitin vücudə gəlməsi, eyni zamanda texnologiyaların tərəqqisi mətnşünaslığa da büsbütün təzə bir nəfəs vermişdir. İndi dünyanın ən müxtəlif ölkələrindən istənilən əlyazmanı əldə etmək, tədqiqat dövryyəsinə gətirmək keçmişlərlə müqayisədə xeyli asandır. 50-60 il əvvəl bizə naməlum qalan, əlçatmaz olan əlyazma saxlanclarına indi yollar açıqdır. Yeni imkanlar bütün klassiklərin, o zümrədən Nizaminin əsərlərinin daha çox sayda əlyazma nüsxələrini toplamaq, onları tutuşduraraq ən yaxşılarını seçmək və yeni elmi-tənqidi mətnləri tərtib etməkçün işə başlamağı mümkün və arzulanan edir.

Təbrizdə Əli Poladın qurduğu “Nizami mərkəzi”ndə bu istiqamətdə fəaliyyətlər var və gəncəli dahinin məsnəvilərinin tədqiqata ilk dəfə cəlb edilən bir sıra sanballı əlyazmalar əsasında elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlığı işi başa çatdırılmışdır. Lakin bu işin Bakıda daha müasir elmi tələblər səviyyəsində icra edilməsinə də dərin ehtiyac var və bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün yaranmış indiki çox münasib şəraitdən yararlanaraq hərəkətə keçmək vacibdir. Həm də bu dəfə Nizami “Divan”ı da unudulmamalı, nəhayət ki, Bakıda da

şairin lirik şeirlər toplusunun mükəmməl bir elmi-tənqidi mətni araya-ərsəyə gətirilməlidir.

Nizaminin məsnəvilərinin şərhli nəşrlərinin yaradılması da qarşıda duran vəzifələr sırasındadır. Siracəddin Hacinın “Məxzən ül-əsrar”a həsr etdiyi çoxcildli araşdırması bu yöndə hələ ki yeganə məqbul nəticədir. Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinə Türkiyədə son onillərdə həsr edilən bu qəbil silsilə əsərlər nümunə kimi götürülə bilər. Yəni eyni məsnəviyə müxtəlif şərh və izahların hazırlanması da məqsədəuyğundur. Çünki məhz belə şərhli, yozumlu nəşrlər yeni bədii tərcümələr üçün də münbit zəminə çevrilər. Təzə bədii tərcümələrə çox ehtiyac olması zəruriyyətindən bəhs etmək artıqdır. Çünki Nizami “Divan”ından 1940-cı illərdə edilmiş məhdud saydakı bədii tərcümələrə sonrakı illərdə nəzərəcarpacaq əlavələr edilməmişsə, həm də o köhnə tərcümələrdə xeyli yanlışlıqlar yer almışsa, Nizaminin uca adına və onun ulu sözünə ehtiram xatirinə bu problemin həllinə də çalışılmalıdır.

XX yüzilin 70 ilini Azərbaycan sovet məkanında mövcud oldu və rus dili həmin məkanda və zamanda aparıcı durumda idi. Ona görə də Nizami əsərlərinin Azərbaycan dili ilə yanaşı ruscaya da filoloji tərcümələrinin edilməsinə xüsusi fikir verilirdi və 1980-ci illərin başlanğıcında bu iş tam həcmdə başa çatdırıldı. Lakin indi Nizaminin dünyaya çıxışını daha əhatəli şəkildə təmin etməliyik. Nizami irsinin bir sıra əcnəbi dillərə çevrilməsinə yardımçı olmaqçün bütün məsnəvilərin də, “Divan”ın da ingiliscəyə məqbul filoloji tərcüməsi layihəsinin həlli yolunda ardıcıl iş aparılmalıdır. Bu, yalnız öz gücümüzlə deyil, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrindəki güclü mütəxəssisləri cəlb etməklə reallaşdırıla biləcək istəkdir.

Nizami irsinin etibarlı elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasından sonra görülməli olan ən təxirsiz işlərdən biri kimi görkəmli şərqşünas alim Yevgeni Bertels şairin lüğətini tərtib etmək məsələsini irəli sürdü. Şairin 800 illiyinin bayram

edilməsi ilə əlaqədar genişmiqyaslı hazırlıq işlərinin getdiyi çağlarda yazdığı “Nizaminin mətni üzərində iş” adlı araşdırmasında o, xüsusi vurğulayırdı ki, ustadın leksikası üzərində iş elmi-tənqidi mətnlərin yekunlaşdırılmasından sonra başlanmalı, hər kəlmə ilə bağlı ayrıca araşdırma aparılmalı, hətta əsas mətndə yox, nüsxə fərqlərinin göstərildiyi hissələrdəki sözlərin də hər biri ayrıca vərəqdə yazılaraq müstəqil izlənilməlidir.

“Nizami lüğəti” haqqındakı bu ideyanı gerçəkləşdirmək yolunda Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində 1980-1990-cı illərdə professor Rəhim Sultanovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş alimlər qrupu səmərəli iş aparmışdı. Nizami “Xəmsə”sinin bütün sözləri kartotekalaşdırılmış, hər söz, onun işləndiyi kontekst boyunca təhlillər yerinə yetirilmişdi. Lakin heyif ki, iri alimlər dəstəsinin uzun illər ərzində gördüyü həmin iş layihə rəhbəri Rəhim Sultanovun vəfatından sonra yarımçıq qalmış, ən pisi isə odur ki, bu qədər zəhmət bahasına yaradılmış kartoteka itib-batmışdır. Lakin mövzu gündəmdə qalmaqdadır. Kompüter texnologiyalarının indiki vaxtında tezlik lüğətlərinin hazırlanması, əvəzsiz klassikimizin ədəbi mirasının leksik sisteminin riyazi modelləşdirilməsi üçün hüdudsuz imkanların açıldığı əsnada “Nizami lüğəti” üzərində işlərə yeni təkan verilməsi də ümdə vəzifələr cərgəsindədir. Yevgeni Bertels 80 il əvvəl “bu işləri görmək üçün baza artıq hazırdır, qalır işə başlamaq” yazırdısa da, hələ ki həmin sözlər niyyət olaraq da qalmaqdadır.

Yeni dövr Azərbaycan nizamişünaslığı icrasını çoxdan gözləyən bu vəzifələrin həlli üçün səfərbər edilməlidir.

**MODERN PROBLEMS OF PUBLICATION, RESEARCH,
AND TRANSLATION OF NIZAMI'S HERITAGE**

Summary

Any writer starts with a text, and, of course, if he is great and remains in history, then his future life is directly related to the text.

The transfer of classical texts to the modern period in completeness and accuracy without distortion, on the one hand, casts doubt on the correct and complete perception of this literary heritage by readers of new generations, on the other hand, it becomes a reliable basis for research based on these texts.

The fact that the slightest mistake in the text caused such serious scientific discussions led to the emergence of completely different, sometimes even incompatible views on life, philosophy, creative style and the path of the poet.

Such cases are more common in connection with our literary heritage created in the Middle Ages. The reason is obvious – in the Middle Ages, at the beginning of the Gutenberg era, prior to the advent of the art of printing, both works of art and scientific treatises were born in the form of manuscripts. Reproduction of copies was done by copying, and this operation of the secretaries had a significant impact on the quality of the product, depending on their level of knowledge and skills. A higher level had a different effect, a lower level had a distinct one.

Via reading the works of the most famous poets of the Middle Ages, now stored in manuscript treasuries in different parts of the world, we are constantly faced with the fact that it is

impossible to find two identical copies of the same work. Any differences in the copies are obvious.

In the 1940^s, a group of well-known textual scholars was selected in Azerbaijan to prepare the scientific-critical text of Nizami's "Khamsa" and published in accordance with the experience of world textual criticism. However, unfortunately, although "Divan" by Nizami prepared by such great scientists as Vahid Desgerdi and Said Nafisi in Iran, was compiled and published as a scientific-critical text, this issue was not given due attention in Azerbaijan.

Global socio-political processes that have been taking place since the last quarter of the twentieth century, the change in the political map of the world, the establishment of a number of new independent states, the opening of long-closed borders between countries and the growth of scientific and cultural ties, the emergence and progress of technologies have given a completely new breath to the research of texts. Nowadays, it is much easier to get any manuscript from around the world and apply it for research than in the past. The roads are now open for manuscripts that were unknown to us 50-60 years ago. New opportunities enable and it is desirable to collect more manuscripts of all the classics, including the works of Nizami, compare them and choose the best ones, as well as start compiling new scientific and critical texts.

For 70 years of the twentieth century, Azerbaijan existed in the Soviet space, and the Russian language occupied a leading position in that space and time. Therefore, special attention was paid to the philological translation of Nizami's works into Russian along with Azerbaijani, and this work was fully completed in the early 1980^s. However, now we must more comprehensively provide Nizami's access to the world. To help translate Nizami's legacy into a number of foreign languages, it is necessary to carry out consistent work to resolve the draft of an acceptable philological translation of

all masnavi and divan into English. This is a desire that can be realized not only on your own, but also by attracting strong specialists from around the world.

The outstanding orientalist Yevgeny Bertels suggested compiling the poet's dictionary as one of the most urgent tasks to be solved after the preparation of a reliable scientific-critical text of Nizami's heritage. In his research "Work on the text of Nizami", written in the days of large-scale preparations for the celebration of the 800th anniversary of the poet, he emphasized that work on the master's vocabulary should begin after the completion of scientific-critical texts, a separate study should be conducted regarding each word, not only in the text, but also in those parts where differences in copies are indicated, each of the words should be written on a separate sheet and read independently.

A group of scientists, organized on the initiative and under the leadership of Professor Rahim Sultanov at the Faculty of Oriental Studies of Baku State University in 1980-1990, effectively worked on the implementation of the idea of the "Nizami Dictionary". All words of Nizami's "Khamisa" were indexed and each word analyzed in the context in which it was developed. However, it is a pity that the work done by a large group of scientists over the years remained unfinished after the death of the project manager Ragim Sultanov, and the worst thing is that the card index, created at the cost of so much effort, turned out to be incomplete and disappeared. However, the issue remains on the agenda. Currently, computer technology, the development of frequency dictionaries, the discovery of unlimited possibilities for mathematical modeling of the lexical system of the literary heritage of our priceless classics, a new impulse to work on the "Nizami Dictionary" are among the main tasks. The new period should be mobilized to address these long-awaited tasks of research activities on Nizami's heritage in Azerbaijan.